

Наталка Пазюра

молодший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), novohatnya_n@ukr.net

СТАРИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ У ВИСВІТЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано праці відомого вченого та громадського діяча М. Грушевського у контексті дослідження старого українського консерватизму. Визначено змістове наповнення вживаної ним термінології та її ознак, які залежно від досліджуваного періоду мають свої характерні особливості.

Ключові слова: старий український консерватизм, традиція, культурництво

Natalka Paziura

Junior Researcher, Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), n_novohatnya@ukr.net

OLD UKRAINIAN CONSERVATISM COVERED BY MYKHAILO HRUSHEVSKYI

Writings of a famous scholar and public activist Mykhailo Hrushevskyyi in the context of the old Ukrainian conservatism research are analyzed in the article. The content of the used terminology and its features, which have their own characteristics depending on the research period are defined.

Keywords: old Ukrainian conservatism, tradition, public-cultural work.

Відомо, що як політична доктрина український консерватизм сформувався у 20-х рр. ХХ ст. Цьому передував тривалий період його зародження і трансформації, який дослідники окреслюють хронологічним проміжком від автономістського руху другої половини ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. Оскільки чітких дефініцій, як і значних напрацювань у цій проблематиці досі немає, ми умовно називаємо цей етап *старим українським консерва-*

тизмом. Водночас вчені послуговуються й іншими визначеннями. Зокрема дослідник І. Гирич уживає поняття *ранній консерватизм*¹, а Р. Лехнюк – *домодерний консерватизм*². Останній характеризує концепт відсутністю чіткої ідейної платформи порівняно з модерним (політичним) консерватизмом, називає його пульсуючим, визначає як реакцію на виклики в конкретних ситуаціях.

Така умовність і латентність координат старого українського консерватизму зумовлює ряд труднощів у його студіюванні. Це пов'язано з тим, що залежно від обставин він проявлявся як у відкритих автономістських програмах з вимогами збереження традиційного державного ладу та форм життєдіяльності українства, так і в нечіткій соціокультурній рефлексії. Відтак вивчення його характерних ознак та проявів лежить у широкій площині індивідуального світогляду, суспільної думки, культурних, мистецьких і літературних проектах. Важливим напрямком у дослідженні цієї проблеми є з'ясування генези консервативних ідей, впливів та зв'язків його adeptів, оцінок їхньої діяльності.

У своїй статті ми проаналізуємо як розумів та оцінював старий український консерватизм відомий історик та громадський діяч Михайло Грушевський. Зважаючи на масштаб творчого доробку вченого, ми обмежимося його узагальнюючими працями з історії України. Відтак наша публікація прогнозовано не претендує на вичерпність, а лише дозволяє окреслити коло питань, які в подальшому можуть стати предметом більш ґрунтовного дослідження.

Раніше цю тему побіжно порушував С. Гелей, який на основі праць М. Грушевського з'ясував, що на Галичині виразником

¹ *Гирич І.* Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта. Частина 1: Від доби романтизму до часів українофільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://uamoderna.com/urok-istorii/hyrych-ist-pamiat-osvita-1>

² *Лехнюк Р.* Граф Михайло Тишкевич: від крайового до модерного українства // *Intermarum: історія, політика, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції «В єдності сила. Україна–Польща: спільні шляхи до свободи».* – Житомир, 2014. – С. 162.

українського консерватизму в ХІХ ст. було греко-католицьке духовенство; саме воно було провідником культурного і національного піднесення в регіоні³.

Проаналізувавши низку праць М. Грушевського, можна помітити, що вчений досить часто послуговується поняттями «консерватизм», «консервативний». Так, досліджуючи історію України литовської доби та процес формування державного устрою Великого князівства Литовського з урахуванням приєднаних українських територій, історик зазначає, що «консерватизм взагалі став гаслом політики литовського правительства. «Ми старини не рухаєм, а новини не уводим» повторяло воно, в різних варіаціях, при кожній нагоді, і в сих словах окрім звичайного в ті часи пошановання status quo звучить переконання підданих і самого правительства, що староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в[елике]. князівство Литовське, мусять бути в цілости задержані»⁴. Така позиція, на думку вченого, була не тільки політичною тактикою, «а й неминучим впливом внутрішньої культурної слабости в[еликого]. кн[язівства]. Литовського, браку власних, національних скристалізованих форм державного й суспільного життя. ...Консерватизм сей заповідав заховання тих прикмет устрою й життя, які цінила собі людність певної землі»⁵.

В умовах польської експансії після Люблінської унії та перед загрозою денационалізації українці стали на захист традиційного для них укладу. Найвиразніше національна реакція проти «польщення» і «латинщення» проявилася «в особливім прив'язанню

³ *Гелей Степан*. Галицький консерватизм в оцінках М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів: Світ, 1995. – С. 283–286.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 5.

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 105.

до «руської» віри – сього знамени української народности»⁶. Відтак унія «як релігійна «новина»« сприяла об'єднанню українців на основі православної віри, яка, на думку М. Грушевського, була тим єдиним ґрунтом, на якому «можна згуртувати всі верстви і части українського народу... з котрим нерозривно звязало ся саме понятє українського»⁷. З цією метою вони «старалися можливо старанно консервувати староруську церковну традицію, староруський доробок книжности й літератури; старалися законсервувати ті матеріальні джерела й засоби, якими розпоряджала православна церква, її конфесійну окремішність... і консервувати можливо тихо й скромно, не наражаючися, не виступаючи різко, беручи пасивним опором і консерватизмом, а не відкритою боротьбою»⁸. Особливо активною в цьому відношенні була позиція духовенства, яке за висловом М. Грушевського було «сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомости, патріотизму»⁹. Це дозволило вченому виокремлювати поняття «православний консерватизм», який базувався на «інстинкті національної самоохорони»¹⁰.

Таким чином, що стосується історичної ретроспективи, то уживаний М. Грушевським термін «консерватизм» має розлоге трактування. У широкому значенні він розуміється як реакція на зміну усталених форм державного і суспільного життя, духовних та культурних цінностей. Така позиція визначається як «привязанне до свого... побуту, неохота до яких небудь новин, відпорність на всякі посторонні впливи, відразу до всякого примусу, до всякого наступування на свободу»¹¹. У вузькому значенні термін означає збереження та пошанування традицій,

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. –Т. 6. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 262.

⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 220.

⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 355.

⁹ Там само. – С. 263.

¹⁰ Там само. – С. 471.

¹¹ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). – [Відень], 1921. – С. 72.

традиціоналізм. Звідси й множинність ознак/проявів, що характеризують концепт: вірність національним традиціям¹², оборонна робота¹³, пасивність/поміркованість («пасивний консерватизм» як пасивний опір, а не відкрита боротьба)¹⁴.

У вивченні старого українського консерватизму особливе значення має період кінця XVIII – початку XIX ст. як час реакції українства на руйнування традиційного для нього суспільно-політичного устрою, породженого ліквідацією Гетьманщини. Відомо, що це спричинило опір козацько-старшинських родів, які домагалися відновлення української автономії. До того ж консервативний світогляд знайшов своє відображення у антикварному русі, спрямованому на систематизацію та дослідження історичних пам'яток, набув свого чіткого вираження у колекціонуванні книг, рукописів і предметів минувшини. В історіографії ця діяльність отримала абсолютно полярні оцінки, але цікавим є той факт, що вже в XIX ст. науковці характеризували опір українства асиміляційним процесам як «завзятий консерватизм українського народу» та «консервативний рух», визначали його мотивацією «почуття консерватизму»¹⁵.

Проаналізуємо, як оцінював «оборонну роботу» тодішніх діячів М. Грушевський, чи вбачав у ній їхні консервативні устремління.

Насамперед зазначимо, що вчений досить часто звертався у своїх дослідженнях до питання інкорпорації українських земель до складу Російської імперії та зумовленої цим процесом діяльності нащадків козацької старшини. Загалом присутні у його працях оцінки автономістського руху та антикварної роботи збігаються, однак мають певні відмінності.

Так, М. Грушевський зазначає, що ліквідація старого устрою Гетьманщини природньо викликала сильне невдоволення, утім

¹² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 406.

¹³ Там само. – С. 538.

¹⁴ Там само. – С. 355, 662.

¹⁵ *Теличенко Ів.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – № 8. – С. 168, 170.

до серйозної протидії не призвела. Причину цього вчений вбачав у бажанні козацької старшини до чинів, до розширення і зміцнення станових прав та майнових інтересів. У процесі нобілітації та під дією цілеспрямованої урядової політики старшина все більше втягувалася до загальноімперського простору, впрягаючись у державну колісницю та докладаючи зусиль для її розбудови¹⁶. «Українські патріоти ревно трудилися над розвитком великоросійської культури; відомий нам Капніст, що з такою сміливою місією з'явився у Берліні, зробив собі ім'я великоросійського письменника, і взагалі з другої половини XVIII ст. виступає у великоросійській літературі цілий ряд більше і менше помітних письменників-українців як Рубан, Туманський, Максимович-Амбодик, Козицький, Бантиш-Каменський, Хмельницький, Сохацький, Богданович і багато інших, які немало потрудилися для неї, утім переважно ніяк не заявивши свого українського походження»¹⁷, – підсумовує він. До представників «національного занепаду» Грушевський зарахував і відомого філософа Григорія Сковороду, на якому «крах старого устрою відобразився... байдужістю до національних і соціальних питань, повною відсутністю національної свідомості та історичної традиції, і цей «громадянин Всесвіту» без сумніву віддзеркалює в цьому відношенні настрої більшості»¹⁸. Слабкість історичної традиції зумовила, на думку історика, втрату національного імені і появу в термінології назви «малоросіяни», що поставило українців перед загрозою перетворення на аморфну етнографічну масу¹⁹.

Як бачимо, М. Грушевський досить гостро оцінював соціально-економічну позицію українства за умов, продиктованих ліквідацією Гетьманщини. Інтеграцію козацької старшини до станового устрою Російської імперії показано як пристосуванство, а її прагнення підкреслити свою відмінність від сірої

¹⁶ *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1911. – С. 366–367, 410, 413.

¹⁷ Там же. – С. 413.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С. 414.

козацької маси – як свідому денационалізацію. Хоча, як зазначає вчений, поряд з обрусінням української аристократії у неї залишався обласний патріотизм, туга за гетьманщиною, романтичні спогади про колишню славу козацтва, проте вона поєднувала їх з ревною службою новому режимові та турботами про зміцнення свого добробуту²⁰. Та легкість, з якою українська провідна верства втрачала своє національне обличчя, та відсторонення від народу не заважали їй з симпатією ставитись до українського побуту, писемності та мови. Саме звернення до мови вчений трактував як найбільш яскраве вираження українофільських симпатій²¹.

Дещо м'якше оцінював М. Грушевський позицію козацької старшини в умовах інкорпорації у своїх пізніших працях. Це прослідковується у статті «Україна. Історія», яку він писав у 1915 р.²² для словника Російського бібліографічного товариства братів Гранат. Зокрема, учений зазначав, що утвердженням свого соціально-економічного становища українська старшина була захоплена задовго до ліквідації автономії і з наступом на неї Катерини II дуже виразно висловилася за відновлення гетьманського управління. Далі історик згадує і про плани боротьби за втрачену автономію за допомогою іноземного втручання (берлінська місія Капніста, якого він зображає українським патріотом, а не великоруським письменником), і про відновлення українських установ стараннями О. Безбородька, і про організацію козацьких полків у 1812 та 1831 рр. знову ж таки стараннями дворянства²³. Зовсім інакше охарактеризовано й

²⁰ *Грушевський М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. – СПб., 1907. – С. 4; *Его же.* Очерк истории украинского народа. – С. 415.

²¹ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – С. 421.

²² Рік написання статті подається за публікацією: *Капраль М., Фелонюк А.* «Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала»: Наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923) // *Грушевський М.* Твори: у 50 т. – Т. 9. – Львів: Видавництво «Світ», 2009. – С. XXI.

²³ *Грушевський М.* Україна. Історія // *Грушевський М.* Твори: у 50 т. – Т. 9. – С. 322–323.

антикварну роботу українського шляхетства, показано її роль у збереженні історичної пам'яті, духовної та культурної спадщини. «Поряд із цими й подібними фактами й мріями в сфері практичної політики, – продовжує вчений, – в тому ж дворянському середовищі йшло... ідеологічне відновлення української традиції. З особливою запопадливістю й любов'ю розвивається в цей час серед тієї ж шляхетської інтелігенції антикварна робота зі збирання відомостей про старий лад і життя – того, що можна назвати стародавностями Гетьманщини. Слабко, по-дилетантськи, але починають все-таки збиратися матеріали з етнографії й мови, твори народною мовою. Українське дворянство з особливою любов'ю вивчає й відтворює героїчну боротьбу “козацько-малоросійського народу” з Польщею за свої вольності... Воно розцвічує її всіма барвами легенди, з особливою любов'ю відшукує в минулому Лівобережної України тих героїв, мучеників і міцних борців за українські права: це – час особливої популярності Полуботка з його легендою й Мазепи, якому за гоніння, що обрушилися на його пам'ять, за анафему, що виголошувалася цьому гоїному благодійникові Української церкви, зрештою, було забуто все, що відштовхувало від нього сучасників, і портрет якого в першій половині XIX ст. стає популярною окрасою українського дворянського вогнища й проявом цієї досить нешкідливої фронди²⁴».

Таким чином, погляди М. Грушевського на автономістський рух та породжену ним антикварну роботу не завжди були сталими. Це, своєю чергою, можна розглядати як генезу поглядів вченого на це питання. Його оцінка дій українського шляхетства в умовах нобілітації коливалася між конформізмом та поборництвом національних інтересів. «Хоч українське панство, – як зазначає він, – знаходило різні добрі сторони в нових кріпацьких та чиновницьких порядках, заведених правительством, і з усієї сили вислужувалося перед новими властями²⁵, утім саме в їхньому середовищі «не вважаючи на все їх вільне і невільне

²⁴ Там само. – С. 323.

²⁵ *Грушевський М.* Історія України / Упоряд. В. Сарбей. – К.: «Освіта», 1992. – С. 190.

зросійщення, не вигасала любов до українського життя, мови, історії, – певний український патріотизм»²⁶ та зароджувалося українське відродження²⁷. Зокрема це відбувалося через почування своєї окремішності (національної ідентичності) та усвідомлення тягlosti української історії.

Виразно прослідковується, що вчений розглядав козацьку старшину та її нащадків, яку часом зневажливо називає «українськими старшенятами» та «зросійщеними службістами»²⁸, у площині лояльностей. З одного боку вони «кров свою проливали за російське отечество й з усіх сил будували нові російські порядки на Україні, ширили російську мову й культуру, самі виступали як російські письменники, в своїм обиході перейшли вповні на мову російську», однак «заразом з побожною любовю збирали пам'ять про українську старовину, записували українські вірші та пісні, слова й прислів'я, а в своїх записках та листах, не призначених для публіки, виславляли колишню українську свободу, давних борців за українські вольности»²⁹.

У ході інтеграційної політики російського уряду та під дією численних асиміляційних заходів українське суспільство ввійшло до загальноросійського простору, лишивши в минулому політичну діяльність. Від другої половини XIX ст. основним елементом українського самовираження стає громадська та культурна робота. Цей період в розвитку українського консерватизму відомий дослідник О. Оглоблин називає *малоросійским*. Він є дуже важливим у дослідженні варіацій проявів та характеристик консерватизму, адже на той час склалися абсолютно нові соціокультурні умови. Відійшло у вічність старше покоління діячів-автономістів, відбувалася поступова трансформація антикварної роботи в наукову, її інституціоналізація.

²⁶ Там само. – С. 192.

²⁷ *Грушевський М.* З політичного життя Старої України. Розвідки, статі, промови. – К., 1917. – С. 83.

²⁸ *Грушевський М.* Історія України. – С. 185, 192.

²⁹ Там само. – С. 192.

У контексті характеристики М. Грушевським старого українського консерватизму період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. має особливе значення, оскільки вчений був не лише свідком, але й учасником тих подій. Саме цей аспект заслуговує бути предметом окремого дослідження, адже має для цього значний масив його публіцистичних і епістолярних матеріалів, ряд рецензій на праці представників цієї течії, некрологи та ін.

Аналізуючи діяльність українства в другій половині ХІХ ст., М. Грушевський окреслював її широкою громадською роботою, зокрема щодо організації недільних шкіл, підготовки вчителів, збирання етнографічного матеріалу, як наукове українознавство. Відзначаючи її беззаперечну цінність, учений, проте, зауважував: «але, як часто буває – за сими «малими ділами» упускалися з очей ширші перспективи, затрачувались провідні лінії. А з другого боку – се розвивання суспільної енергії в сторону найменших перепон, прикладання національних сил до справ, які не заборонялись урядом, а де навіть можна було працювати під урядовим омофором, воно непомітно, але дуже шкідливо, зводило українське громадянство на дорогу нездорового опортунізму»³⁰.

Учений оцінював український рух другої половини ХІХ ст. як аполітичне культурництво, яке зводило свою роль до вивчення України, збереження традицій її мови та літератури, утім у межах «домашнього вжитку», задля уникнення підозр у сепаратизмі³¹. Частково цей напрямок було представлено гуртком «Киевской Старини». Утім з часом культурництво виявило свою нежиттєздатність. З одного боку уряд не йшов на жоден компроміс, «не бажаючи бачити ніякого українства, ні радикального, ні поміркованого (консервативного), добиваючись повного національного або точніше – етнографічного унітаризму»³².

³⁰ *Грушевський М.* Драгоманов в політичній і національній розвитку українства // *Грушевський М.* Твори: у 50 т. – Т. 4, кн. 2. – Львів: Видавництво «Світ», 2013. – С. 173.

³¹ *Грушевський М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. – С. 13.

³² *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – С. 456.

З іншого боку такий «практичний консерватизм старих українофілів» відштовхував від себе молодше покоління українців, а з часом сам термін «українофіл» набув негативного значення «для характеристики несерйозного і неглибокого аполітичного українства»³³.

Поміркованість цього напрямку знайшла відображення в оцінках його представників. Зокрема, це простежується в некролозі, яким М. Грушевський відгукнувся на смерть відомого історика та літературознавця М. Дашкевича. Останній був вихованцем В. Антоновича, професором Київського університету, брав активну участь у роботі Історичного товариства Нестора Літописця (зокрема, був його секретарем та головою). Однак у останньому слові про М. Дашкевича Грушевський схарактеризував його як людину, що «“обставинами” відірвана від свого природного ґрунту, на якому вона могла бути так цінна і по якій вона дала культурному життю свого народу так мало. ...[цей] чоловік міг дати нашому культурно-національному життю, як би був хотів, як би був смів протиставити тим вітрам і бурям, що зносять всяке добро з нашого поля до всеросійського моря яке без того добра так добре могло б обійти ся! ... Але він не був смілою, боевою натурою, й ті українські симпатії його залишилися плятонічними, а їх владитель, ідучи, як кажуть Росіяне – “въ сторону найменшого сопроотивлення”, старанно уникав всього, що могло б на нього стягнути закид “українофільства”. – І зівстав ся тільки “українознавцем”³⁴».

Таким чином, у багатьох своїх публікаціях М. Грушевський використовує поняття «консерватизм» для означення реакції українства на руйнування традиційного для нього способу життя. У своїй основі він є близьким до вживаного в ХІХ – на початку ХХ ст. визначення цього поняття як охорони існуючого

³³ Там же.

³⁴ *Грушевський М.* Микола Дашкевич. 1852–20. І. 1908 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1908. – Т. LXXXI, кн. I. – С. 145.

державного ладу³⁵. Зважаючи на тривалий бездержавний статус українців, у працях М. Грушевського можна спостерігати український контекст терміну. Саме завдяки консервативному світогляду та оборонній роботі українству протягом кількох століть вдавалося зберігати свою віру, традиції, культуру, що стало підґрунтям для відродження державності на початку ХХ ст. Однак учений зазначав, що «з половини ХІХ ст. цей консерватизм та офіційний патріотизм, який зустрічається у представників старого покоління і в різних *minores gentes* молодшого, потрібно рішуче вважати пережитком, віджилою точкою зору для українства»³⁶. Грушевський не сприймав таку лояльну позицію («нешкідливу фронду»), вважав її «нічим, як тільки гіпокритством і полохливістю»³⁷, малоросійським ренегатством³⁸, виступаючи за рішучі методи боротьби за українську незалежність.

REFERENCES:

1. Helej, S. (1995). Halytskyj konservatyzm v otsinkakh M. Hrushevskoho. Proceedings of the Scientific Conference *Mykhajlo Hrushevskyy i Zakhidna Ukraina. Do 100-richchia vid pochatku diialnosti M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti*, (pp. 283–286). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
2. Hyrych, I. (2014). *Ukrainska istorychna pamiat, shkilni pidruchnyky i osvita. Chastyna 1: Vid doby romantyzmu do chasiv ukrainofilstva*.

³⁵ Консервативная партия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XVI. – СПб., 1895. – С. 34–39; Консервативная партия // Настольный энциклопедический словарь [Гранат]. – 3-е изд. – Т. IV. – М., 1897. – С. 2276; Консерватизм // Энциклопедический словарь Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат. – 7-е изд. – Т. 25. – М., [1914]. – Стб. 48–49.

³⁶ *Грушевський М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. – С. 7.

³⁷ *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху // *Грушевський М.* Твори: у 50 т. – Т. 9. – С. 136.

³⁸ *Грушевський М.* З політичного життя Старої України. Розвідки, статі, промови. – С. 126.

Ukraina Moderna. Retrieved from: <http://uamoderna.com/urok-istorii/hyrych-ist-pamiat-osvita-1> [in Ukrainian].

3. Lekhniuk, R. (2014). Hraf Mykhajlo Tyshkevych: vid krajovoho do modernoho ukrainstva. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 162–172. Zhytomyr. [in Ukrainian].

4. Kapral, M. & Feloniuk, A. (2009). Koly harmaty hovoryly, muza Klio ne movchala: Naukova ta naukovo-populiarna spadschyna M. Hrushevskoho (1917–1923). In *Hrushevskyy M. Tvory u 50 tomakh* (Vol. 9, pp. V–XXIV). Lviv: Svit. [in Ukrainian].